

Sergej Romanenko

VIŠENACIONALNA DRŽAVA I/ILI VIŠESTRANAČKI SYSTEM – SSSR I SFRJ U PERIODU 1985.-1991.

Socijalistička Jugoslavija je, isto kao Sovjetski Savez, bila višenacionalna teritorijalna federacija, pri tome je vodeću ulogu igrala samo jedna partija – komunistička. Savez komunista Jugoslavije (SKJ) je bila partija, ali ne politička stranka u klasičnom evropskom smislu. Poput ostalih socijalističkih zemalja, ona je temeljila državni aparat i bila u znatnoj meri državna institucija. S druge strane, obuhvatala je i čitavu zvaničnu političku klasu čiji su članovi pripadali istoj ideologiji, jednom sistemu, bili podređeni jednom vođi bez obzira na nacionalnost.

Prema tradiciji čiji koreni dosežu do druge polovine 19. veka, političke stranke, pored komunista, formirale su se u skladu s etnonacionalnom pripadnošću. Političke organizacije bilo koje vrste – klubovi, društva, stranke i sl. bile su usko povezane sa narodnim pokretima i nacionalnim, često i nacionalističkim ideologijama pojedinih naroda.¹ Nakon dolaska na vlast 1945. jugoslovenski komunisti suprotstavili su nacionalnim ideologijama svoju verziju “proleterskog internacionalizma” – “bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti”. Poput boljševika – sovjetski komunisti su smatrali višestranačje elementom “buržoasko demokratije”, a narodne pokrete kao i nacionalne sukobe “nasleđem kapitalizma” kojeg se treba osloboditi putem “konačnog rešenja nacionalnog pitanja”. Nacionalizam, višestranačje i političko takmičenje nakon 1945. bili su zvanično izjednačeni sa kontrarevolucijom. KPJ/SKJ isto kao i VKP(b)/KPSS nije dozvoljavala bilo kakve opozicije ni u društvu, niti unutar partije. Od 1943. do 1947, tokom NOB-a i uspostavljanja nove Jugoslavije, vodio se društveni teror ne samo protiv okupatora i kvislinga, nego i protiv aktivnih političkih protivnika i pasivnih neprijatelja socijalizma, makar oni bili i antifasisti. U periodu od 1948. do 1953. teror usmeren na uništenje bilo koje opozicije i političkog pluralizma proširio se i na samu partiju u specifičnim uslovima jugoslovensko-sovjetskog sukoba. Tokom pedesetih pa sve do sedamdesetih godina Titov režim stalno je vodio borbu protiv disidenata različitih ideoloških smerova, ibeovaca i emigracije, nacionalističke i liberalne, dakle, protiv bilo koje alternative. Osim toga, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina ugušio je komunističke reformatorske struje i u republičkim organizacijama.

Iako je režim u Jugoslaviji bio “liberalniji” tj. slobodniji od sovjetskog, odlučno je uklanjao ljude koji su nudili bilo kakva rešenja i ideje izvan okvira zvanične ideologije i postojećeg sistema. Inače, sistemski reformatori prisilno su gurani u vansistemsku opoziciju. Jednopartijski sistem je vodio situaciji koja je podrazumevala da je bilo koja opoziciona vansistemska organizacija ili stranka u principu protiv SKJ, protiv vladajuće partije i protiv vladajuće ideologije – društvene i nacionalne.

Međutim, gušenje procesa nacionalnog samoodređenja kao sastavnog elementa demokratizacije, uključujući politički pluralizam i stvaranje političkih stranaka putem političkog, policijskog i vojnog nasilja, izazvalo je efekat suprotan onom koji je želela vlast. Jugoslovenska država u obliku kako ju je stvorio Tito,

¹ Napr. vidi: Cipek-Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*; Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS*; Крестић-Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*; Bergant, *Slovenski klasični liberalizam*; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*; Imamović E. i dr., *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*; Imamović M., *Historija Bošnjaka*; Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam* i sl.

uz sve bitne razlike prema sovjetskom modelu, mogla je postojati isključivo uz očuvanje vlasti u rukama jedne i jedinstvene partije na čelu sa “vođom” i uskom grupicom njegovih saboraca, saradnika i ličnih prijatelja. Ali to nikako ne znači da u rukovodstvu, pa i u članstvu SKJ kako pod Titom, tako i posle njegove smrti nisu postojale grupacije i grupice koje su vodile međusobnu borbu, a komunističke vođe oslobodile su se ličnih nacionalnih i nacionalističkih predrasuda.²

Već 1953/1954. Tito i SKJ odustali su od ideja Milovana Đilasa o daljoj demokratizaciji, a samu sudbinu Đilasa iskoristili kao “sitan novac” u normalizaciji odnosa sa Sovjetskim Savezom i KPSS-om. Od početka 60-ih godina jača borba unutar SKJ između pobornika reformi i usavršavanja federalizma, inače sistemskih reformatora koji se nisu pretvorili u opoziciju s jedne strane, i pripadnika “jake ruke”, uključujući i centralizam, s druge. Događaji 1971/72. predodredili su sudbinu SKJ kao partije i SFRJ kao socijalističke i višenacionalne države. Upravo u tom trenutku počeli su jačati reformistički pokreti na čelu sa liderima republičkih SK, koji su pripadali novoj generaciji vaspitavanoj 50-ih i početkom 60-ih godina. Tito je osetio i shvatio da ove ideološke potrage mogu prerasti u pretnje lično njemu, njegovim saradnicima, političkoj klasi, režimu i socijalizmu. Prvo je ugušio hrvatske nacionaliste (Hrvatsko proleće), a nakon toga i srpske liberalne i slovenačke tehnokrate. Osim toga, Tito je vodio računa o “ibeovcima” koji su do 1975. imali određenu podršku sa sovjetske strane, kao i o nacionalističkim i liberalnim – antikomunističkim strujama iz emigracije u zemljama Zapadne Evrope, SAD i Južne Amerike. Ali, pobeda ostvarena 1971/72. za Tita, režim i socijalizam zapravo je bila Pirova pobeda. Inače, on je uništio i uklonio s vlasti i najznačajnijih pozicija ceo niz političkih lidera i intelektualaca koji su bili u stanju reformisati SFRJ ili u svakom slučaju sprečiti njen krvavi raspad.³ Nakon perioda od 1972. do 1974. na X kongresu SKJ počela se stvarati linija pobornika “sovjelizacije” jugoslovenskog sistema. Rezultat toga je bio “zastoj”, isto ono što se dogodilo u Sovjetskom Savezu.

Maja 1980. Tito je preminuo i uskoro je postalo jasno da jednopartijski sistem, utemeljen na ličnosti jednog vođe, nije u stanju ni rešiti problem višenacionalne države, niti ponuditi varijante efikasnog rešenja tih problema. Titovi naslednici, nespreni za rešavanje novih problema, počeli su se boriti protiv nacionalizma koji su tradicionalno smatrali vrstom kontrarevolucije putem jačanja vojske, Udbe i militarizacije masovne svesti. Mislili su da na taj način mogu oboriti nacionalno samoodređenje i nacionalizam. Međutim, odluke XII i XIII kongresa SKJ osamdesetih godina samo su dovele do širenja etničkog nacionalizma, nesprenog od strane društva i države, a stanovništvu je u okviru koncepta

2 O tome više vidi: Романенко, *Югославия: История возникновения. Кризис. Распад.*

3 Napr. vidi.: Романенко, «Хорватская весна» и советско-югославские отношения, str. 408-436.

“opštenarodne odbrane” omogućen pristup naoružanju. Osim toga, JNA se od državne institucije pretvarala u sve samostalniji elemenat političkog sistema SFRJ.

Tokom osamdesetih godina Jugoslavija se suočila sa nekoliko kriza koje su je dovele do raspada. Bile su to kriza distributivne (iako uz elemente tržišne) ekonomije u obliku samoupravnog socijalizma, zatim kriza ekonomskog sistema države u uslovima hiperinflacije, kriza komunističke ideologije uključujući i koncept “bratstva i jedinstva naroda i narodnosti”, kriza nacionalno-teritorijalne federacije kao oblika narodnog samoodređenja, kriza jednopartijskog političkog sistema utemeljenog na vlasti jednog vođe i kriza koncepta “bratstva i jedinstva naroda i narodnosti” u čijem okviru su komunisti pokušavali spojiti ideje jugoslovenstva i “proleterskog internacionalizma” i pretvoriti ih u idejno-politički temelj višenacionalne države.

Jedno od ključnih pitanja bilo je da li može postojati višenacionalna država kao višestranački sistem ili isključivo kao jednopartijski, zatim je li moguć višestranački socijalizam, ima li Jugoslavija šansu da se očuva kao višestranačka a ne jednopartijska država, da li je njena šansa bila u višestranačju koje je inače izraz postojanja strukturiranog i razvijenog građanskog društva i razvoja u tom smeru.

Potruga za novim oblicima socijalizma i putevima njegove izgradnje, kao i mogućnostima za više društvene i političke slobode u odnosima sa KPSS-om i SSSR-om, u socijalističkim zemljama i vladajućim komunističkim partijama trajala je i dvadeset godina nakon najoštrije faze sovjetsko-jugoslovenskog sukoba (1948-1953) i desetak godina posle događaja u Mađarskoj i Poljskoj 1956. Tokom druge polovine šezdesetih i početkom sedamdesetih godina Jugoslavija (poput Čehoslovačke, još jedne višenacionalne slovenske države) doživela je ozbiljnu krizu uslovljenu potrebom za ekonomskom, društvenom i nacionalno-političkom reformom. Nacionalno pitanje se nalazilo u centru pažnje SKJ i državnog aparata (inače političke klase) i javnosti, ukoliko je dodirivalo postojeće nacionalno-državno uređenje. Jasna je bila nužnost novog oblika nacionalnog samoodređenja. Autoritarna nacionalno-teritorijalna federacija sa Titom na čelu utemeljena na vladavini zvanično internacionalističkog SKJ, kao i ideološki projekat stvaranja nove vrste zajednice na temelju “bratstva i jedinstva naroda i narodnosti” u novonastaloj situaciji u većoj meri nisu odgovarali interesima i potrebama “bratskih slovenskih naroda”. SKJ i KPSS kao i SSSR i SFRJ, uz sve razlike i međusobne sukobe, sve do kraja funkcionisali su prema principu koji je oglasio 9. juna 1924. Georgi Dimitrov na prvom zasedanju VII konferencije Balkanske komunističke federacije (nekoliko dana kasnije izabran je za kandidata u članstvo Izvršnog odbora Kominterne). Dimitrov je rekao da bi komunisti na Balkanu “ponovo trebalo da se ugledaju na primer Sovjetskog Saveza, gde je komunistička partija jedinstvena i izvrsno upravlja svim nezavisnim republikama”.⁴

4 Cit. prema: Улуянн, *Коминтерн и геополитика*, str. 76.

Ni u Čehoslovačkoj 1968. niti u Jugoslaviji 1971/72. odgovor se nije našao, iste probleme trebalo je rešiti i petnaest godina kasnije, u drugoj polovini 80-ih, čak u samom Sovjetskom Savezu.

Krajem osamdesetih se očekivao ulazak Jugoslavije u Evropsku uniju. Mislilo se da će SFRJ mnogo lakše i brže od drugih bivših socijalističkih zemalja uspeti da transformiše svoj autoritarizam (ne isključivo komunistički nego i prouzrokovan političkom tradicijom 19. i 20. veka) u pravu parlamentarnu višestranačku demokratiju, a socijalističku privredu (iako u specifičnom obliku) u tržišnu ekonomiju. Tako bi se ostvarile stare težnje koje su postojale u svesti skoro svih Jugoslovena bez obzira na nacionalnu pripadnost – “povratak Evropi”. Ali događaji su išli drugim putem i razvijali su se na drugačiji način.

Stvar je u tome što proces političkog samoodređenja obuhvata ne samo stvaranje državnih institucija i predstavničkih tela već i formiranje političkih stranaka, narodnih pokreta, narodne svesti. Narodno samoodređenje ne svodi se isključivo na proglašenje jednog trenutka nezavisnosti i suvereniteta jednog prostora na kojem u većini živi stanovništvo iste nacionalnosti. Narodno samoodređenje je dugoročni proces koji ima političke, ideološke i psihološke dimenzije. Višenacionalni a često i izmešani sastav stanovništva u situaciji jačanja težnji ka narodnom samoodređenju pokazivao je tendenciju ka stvaranju političke zajednice koja bi obuhvatila celokupni etnički prostor, što se pretvaralo u veoma ozbiljan problem.

Moskva je pažljivo pratila događaje u Jugoslaviji, jer je smatrana tipološki istom tvorevinom sa istovetnom sudbinom. Na isti način pratio je događaje u SSSR-u i Beograd. Nakon Hruščovljeve “otepelji”, Brežnevljevog “zastoja” i doba smutnje početkom osamdesetih, problem sovjetsko-jugoslovenskih odnosa nasledio je Mihail Gorbačov. On ga je pokušavao rešiti u okvirima perestrojke i “novog mišljenja”. Ovakav pristup je dirnuo spoljnu politiku Sovjetskog Saveza i međunarodni komunistički pokret. Definitivna normalizacija i pomirenje u sovjetsko-jugoslovenskim odnosima na međudržavnom, međupartijskom i ideološkom nivou, uz priznanje raznolikosti puteva izgradnje socijalizma, odustajanje od klišeja “trockizma” i “revizionizma” – sve to skupa predstavljalo je zadatak novom partijskom vođstvu u Kremlju. Odnos prema Jugoslaviji i SKJ od 1953, za komunističko-konzervativne dogmatičare i komuniste-reformiste postao je svojevrsna “razvodna linija” u odnosima između različitih grupacija u partijskom i državnom aparatu u okviru koncepta socijalizma.

Iako situacija tokom '85. i '86. godine u sovjetsko-jugoslovenskim odnosima nije bila ista kao 1953, Gorbačov je, kao nekada Hruščov, obratio veliku pažnju na odnose sa SKJ i SFRJ. Treba pomenuti da je koncepcija “samoupravnog socijalizma” u određenoj meri uticala na reformatorsku i disidentsku svest u SSSR-u.

S druge strane, treba pomeniti da je prateći Gorbačova i slušajući njegova mišljenja, Gorbačovljev pomoćnik Georgij Šahnazarov, iako ne isključivo on, primetio sledeće: “Osećali smo da on ne iskazuje entuzijazam u kontaktima sa liderima socijalističkih zemalja, da s mukom prihvata posete i očito nije sklon demonstriranju svoje ‘vodeće uloge’.”⁵ Uzrok tome bila je činjenica da lideri “bratskih partija i zemalja” većinom nisu bili njegovi istomišljenici – bilo da su pripadali konzervativnim dogmatičarima koji su po svaku cenu pokušavali sačuvati svoju vlast, bilo da se radilo o “prolaznim” osobama koje nisu podržavale njegovu politiku ili su joj se protivile. Sve to je bilo povezano sa postupnim jačanjem antikomunističkog raspoloženja u socijalističkim zemljama, uz širenje opozicionih pokreta koji su tražili rešenje problema izvan okvira socijalizma i internacionalizma.

Osim toga, sovjetski lideri su smatrali da se Jugoslavija, od zemlje koja je predstavljala pozitivan primer demokratsnosti i tržišnog socijalizma u odnosu na ostale države, pretvara u zemlju krize i nestabilnosti, a SKJ od partije otvorene prema reformama i neortodoksnom marksizmu u dogmatsku partiju koja gubi stvaralački potencijal i temelji vlast isključivo na vojnoj snazi i aktivnosti specijalnih službi. Tendencije usmerene ka primeni etatističkog iskustva Sovjetskog Saveza u političkom životu posle perioda 1971-1974. bio je u stvari uzrok ne samo raspada SFRJ 1990/91, već i rata. Ljudi koji su došli na vlast nakon Titove smrti većinom su bili samo prosečni i bezlični aparatčiki, koji nisu bili u stanju da ponude alternative zastarelim teorijama Tita i Kardelja, nisu mogli naći liberalnu alternativu komunizmu i demokratizovati državu. Zbog toga je etnički nacionalizam, koji se temeljio na tradiciji narodnih pokreta iz 19. i s početka 20. veka, tokom osamdesetih postao skoro jedinstvena alternativa. “Kolektivno rukovodstvo” nije bilo u stanju da mu se suprotstavi ni idejno niti politički, pa je brzo izgubilo svoju bitku. Štaviše, mnogi aparatčiki osetili su snagu nacionalističkih ideja i osećanja, tako da su im se priklonili i počeli ih propagirati radi očuvanja vlasti – kako lične, tako i aparata kao političke klase. Istruleli titoizam degradirao je u smeru istrulelog staljinizma i spajao se s etničkim nacionalizmom. Ta tri “izma” bila su suprotstavljena idejama i praksi liberalizma i demokratizacije, uključujući i pravo višestranačje. Tokom tog razdoblja, na paradoksalan način, uprkos zastarelim formulacijama koje su odvajale SKJ od KPSS, poput većine vladajućih partija u socijalističkim zemljama, znatan deo aparatčika, naročito u Srbiji, počeo je poprimiti sovjetski – etatistički – model koji je do tada jednodušno osuđivan i koji je i sama KPSS počela prevazilaziti. Sovjetski lideri i njihovi eksperti smatrali su da je Jugoslavija utemeljena na celom nizu elemenata – “etničkoj bliskosti (srodnosti) većine naroda Jugoslavije”

5 Черняев, *Шесть лет с Горбачевым*, str. 81.

(njihovoj pripadnosti slovenstvu i jugoslovenstvu – S. R.), “sistemu samoupravnog socijalizma”, “ujedinjavajućoj ulozi partije” – SKJ. Osim toga, pominjali su i JNA.⁶

Tokom '85. i '86. godine Gorbačov je verovatno bitno promenio svoj stav prema socijalizmu uopšte, kao i prema njegovoj jugoslovenskoj vrsti. Još krajem novembra 1985. u toku diskusija o novom programu KPSS rekao je: “O socijalizmu u svetu treba reći načelno (...). Oduševljenje 'različitim modelima' treba odbiti (tužan je primer – sudbina Jugoslavije).”⁷ Ove rečenice možemo tumačiti dvojako: kao dogmatsku ocenu iskustva SKJ i SFRJ i kao prilično objektivnu ocenu situacije u zemlji u prvoj polovini osamdesetih, što je inače bio rezultat Titove politike krajem sedamdesetih i politike njegovih naslednika početkom osamdesetih godina.

Već godinu dana kasnije na zvaničnom sastanku s predsedavajućim Predsedništva CK SKJ Milankom Renovicom, generalni sekretar KPSS rekao je: “Priznavajući raznolikosti revolucionarnog procesa, možemo reći da nijedna partija nema sertifikat za apsolutnu istinu.”⁸ Izgleda da se to baš nije moglo smatrati zvaničnom ljubaznošću prema gostu...

Videlo se da će biti vrlo teško sačuvati državnu zajednicu, partiju kao organizaciju, komunizam kao ideologiju i vlast u svojim rukama ukoliko dođe do bitne reforme SFRJ. Ali, zvanično je sve izgledalo suprotno. Dvadeset sedmog februara 1986, u govoru koji je održao u Moskvi na XXVII kongresu KPSS, šef delegacije SKJ Dimče Belovski rekao je da će politika SKJ, usmerena na dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja, na dalje jačanje mogućnosti SKJ, “uspešno i efikasno ostvarivati u noovonastaloj situaciji svoju vodeću idejno-političku ulogu u društvu”.⁹

Između 25. i 28. jula 1986. održan je XII kongres SKJ. Ideje i lozinke bile su iste – razvitak socijalističkog samoupravljanja, deetatizacija, jačanje idejnog i organizacionog jedinstva SKJ. S druge strane, nastavlja se politika X kongresa SKJ usmerena na jačanje odbrane i militarizaciju stanovništva. O bilo kojem obliku političkog pluralizma, legalizaciji opozicije i višestranačja, te godine ni u Moskvi niti u Beogradu nije bilo ni govora. Međutim, u tom trenutku opozicija kao politička alternativa ili organizacija nije ni postojala.

Potpuno političko i ideološko pomirenje između KPSS i SKJ, SSSR i SFRJ postignuto je tokom dugo pripremane posete Gorbačova Jugoslaviji 14-18. marta 1988. Prema sovjetskim izvorima generalni sekretar CK KPSS nameravao je da iskoristi priliku za prevazilaženje nasledstva i predrasuda nastalih proteklih decenija. Pored toga, Gorbačovljeva poseta, prema mišljenju sovjetske strane, trebalo je da demonstrira podršku naporima beogradskog kolektivnog ruko-

6 Медведев, *Распад*, str. 224-226.

7 Брутенц, *Несбывшееся*, str. 73.

8 Горбачев, *Собрание сочинений. Том 10*, str. 563-564.

9 *XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза*, str. 341-343.

vodstva koji su bili usmereni prema učvršćivanju jugoslovenske države kao nužnog preduslova stabilnosti na Balkanu, u Evropi i najširem svetskom političkom kontekstu.¹⁰

Prema uspomenu stručnjaka za odnose sa socijalističkim zemljama Georgija Šahnazarova "jugoslovenski drugovi su dolazili u iskušenje da protumače novu političku liniju KPSS kao potvrdu svog prioriteta u razradi puteva razvika socijalističkih zemalja. Sovjetsku stranu to nije zbunjivalo, jer je shvatila da su zapravo po prvi put inicirali čitav niz problema reforme socijalizma. Po mišljenju Šahnazarova, "sami Jugosloveni su uviđali da postoje smetnje u funkcionisanju samoupravnog sistema i da neće biti spaseni od ozbiljnih zapletenosti".¹¹

S druge strane, deo sovjetske javnosti i političke klase smatrao je perestrojku isključivo pokušajem ponavljanja jugoslovenskog iskustva samoupravnog socijalizma, što je plašilo učesnike u perestrojci i nije odgovaralo istini.¹²

Sovjetska i jugoslovenska strana 18. marta 1988. potpisale su u Dubrovniku zajedničku deklaraciju. Čak ni te godine, ni KPSS niti SKJ nisu mogle pretpostaviti da će u njihovim zemljama uskoro doći do revizije uloge vladajuće partije i do raspada obeju partija. U SSSR-u 6. član Ustava iz 1977. godine koji govori o KPSS-u kao o "rukovodećem činiocu sovjetskog društva" ukinut je tek u martu 1990. Međutim, ni jugoslovenski komunisti, uz sav svoj "oportunizam", samoupravljanje i deatizaciju, nisu bili spremni da donesu sličnu odluku. Obe partije su funkcionisale na osnovama demokratskog centralizma i principi njihove organizacije temeljili su se na poznatoj Rezoluciji o jedinstvu partije usvojenoj na X kongresu RKP(b) 1921. godine.

Problem uloge komunističke partije u novoj situaciji perestrojke u SSSR i krize u SFRJ – višenacionalnim federacijama – uzrujavao je Gorbačova u tolikoj meri da je zatražio poseban sastanak sa predsednikom Predsedništva SFRJ Lazarom Mojsovim i predsednikom Predsedništva CK SKJ Boškom Krunićem. Nameravao je s njima razmeniti mišljenja o posledicama mogućeg nastanka političke opozicije, što se već bilo dogodilo u drugim socijalističkim zemljama. Izgleda da je hteo preduhitriti događaje. "Kako je poznato da je u Poljskoj jak klerikalizam, i u ovoj zemlji bi bilo kog trenutka mogla nastati hrišćanska opoziciona stranka, pa poljski drugovi definitivno odbijaju takve uslove smatrajući ih direktnom pretnjom socijalizmu. Slična rovarjenja događaju se i u odnosu prema Mađarskoj, DRN i drugim zemljama. Međutim, na nišanu je pre svega Sovjetski Savez"¹³, rekao je. Inače, u tom trenutku Gorbačov i njegovi saradnici nisu smatrali formiranje političke opozicije prirodnim procesom, već

10 Медведев, *Распад*, str. 229-230.

11 Шахназаров, *Цена свободы*, str. 102.

12 Шахназаров, *Цена свободы*, str. 102.

13 Горбачев, *Собрание сочинений*. Том 10, str. 23-24, 26-27.

rezultatom spoljnog mešanja u unutrašnje poslove socijalističkih zemalja, dakle posledicom 'miniranja' socijalizma.

Polazeći od svog shvatanja problema, podvukao je veliku važnost jačanja partije (KPSS - S. R.) kao političke avangarde u društvu, koja je trebalo da odigra ulogu integracionog faktora u našim višenacionalnim državama i to ne zapovedanjem nego političkim i ideološkim uticajem. "U ovom trenutku pred nama su pitanja delovanja političkog sistema. Ne planiramo da zamenimo institucije stvorene tokom istorije, ali planiramo da im damo novi dah".¹⁴ Kao što je pokazao istorijski tok, bila je to utopija i partije su u stvari uspele da im daju ne "dah" već samo "veštačko disanje". Ponavljajući Lenjinove reči o partiji kao "avangardnom činiocu u društvu", generalni sekretar CK KPSS računao je s tim da ćemo "putem potpunog uspostavljanja ovlašćenja Sovjeta mi (sovjetsko rukovodstvo - S. R.) pojačati rukovodeću ulogu partije". Uz to je ponovio, polazeći od zastarelih Lenjinovih shvatanja s početka 20. veka, da se „odlučno protivimo federalizaciji partije”. Ali nakon toga, u suprotnosti sa svojim stavom i logikom, istakao je: "Tokom istorije dogodilo se to da su režimi formirani u vanrednoj situaciji dogmatski premešteni u sasvim različite uslove."¹⁵

Ideološki temelji na koje su dve partije pristale u međusobnim odnosima nisu se ticali mogućeg formiranja opozicije. Isključivo u okvirima marksističke ideologije i međunarodnog komunističkog pokreta, KPSS i SKJ odustale su od "monopola na istinu" i najavile da "nemaju pretenzija da bilo kome nameću svoje viđenje društvenog razvoja."¹⁶

Kasnije je Gorbačov izrazio žaljenje što tokom razgovora sa jugoslovenskim drugovima "nismo uspeli doći do temeljne analize problema federalizma, koji su već kucali na vrata u SFRJ i SSSR. Ni sovjetska niti jugoslovenska strana nisu bile spremne da otvoreno govore o ovim oštrim, osetljivim pojavama, koje su, kako je u tom trenutku izgledalo, imale svoje značenje isključivo za unutrašnji razvoj svake zemlje".¹⁷

Sovjetski analitičari su smatrali da jugoslovensko rukovodstvo menja svoj odnos prema sovjetskom iskustvu jer su se "u SFRJ već pojavili prvi simptomi erozije sistema, najviša vlast je osećala preku potrebu za preventivnim promenama i verovatno nije odbacivala mogućnost da uzme nešto što pripada iskustvu perestrojke".¹⁸

Pretpostavljamo da je stoga Gorbačov, osetivši ova raspoloženja, stalno naglašavao da njegove reforme nikako neće dovesti do uspostavljanja "kapita-

14 Горбачев, *Собрание сочинений*. Том 10, стр. 27-28.

15 Горбачев, *Собрание сочинений*. Том 10, стр. 28.

16 *Визит Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева*, стр. 78-79; Nikolić, *Informboro* 2, стр. 303.

17 Горбачев, *Жизнь и реформы*. Кн. 2, стр. 386.

18 Шахназаров, *Цена свободы*, стр. 103.

lizma” u Sovjetskom Savezu. Rekao je: “Prilikom rešavanja vaših problema ne bih tražio izlaz izvan okvira socijalizma. Preduslov napretka je perestrojka u načinu mišljenja. To nećemo postići bez duboke demokratizacije društva.”¹⁹ Ali nije ni pomislio da je višestranačje u stvari preko potrebno za “demokratizaciju”. Po starom ga je smatrao jednom od karakteristika “kapitalizma”.

U toku posete Jugoslaviji 1988. Gorbačov je vodio razgovore sa rukovodiocima republika i republičkih centralnih komiteta SK, među kojima je bio i predsednik CK SK Slovenije Milan Kučan. Prema sovjetskoj službenoj dokumentaciji Kučan je detaljno obrazložio Gorbačovu svoje viđenje programa političkih i ekonomskih reformi u socijalističkim zemljama. “Njegov stav smo smatrali otvorenim demonstriranjem samostalnosti Slovenije.”²⁰ “Govori se o stvaralačkom ostvarenju ideja Tita i Kardelja, ali svakako uzimajući u obzir suvremenu situaciju. Međutim, za to moramo prevazići elemente konzervativizma i birokratske svesti, kojih u društvu ima veoma mnogo”, rekao je Kučan upotrebivši tradicionalne jugoslovenske floskule za formulisanje biti novih društvenih pa i političkih ciljeva.²¹ U svom govoru sovjetski generalni sekretar odgovorio je: “Imamo mnogo sličnih interesa i zadataka u sferi iskorišćavanja socijalizma, uzimajući u obzir specifičnost naših zemalja. Dakle, potrebni smo jedni drugima ne samo s ekonomskog već sa političkog i ideološkog gledišta.”²² Kasnije je Gorbačov ocenio slovenački pristup reformama kao daleko radikalniji nego što je bio u Srbiji.²³

Analizirajući raspad SFRJ, naveo je nekoliko njegovih uzroka: “Nacionalističke čežnje i ambicije, neuspeh radikalne reforme jugoslovenskog modela socijalizma i težnju novih lidera da što pre uberu plodove demokratije i liberalizma, ‘razrjadke’ i kraj Hladnog rata.”²⁴

Gorbačov je posetio Jugoslaviju skoro godinu dana pre nego što su se u toj zemlji počele formirati stranke, kada je inače počelo pretvaranje društvenog u politički pluralizam i višestranačje.

Gorbačov je u svojim memoarima početkom 90-ih pomenuo da je 1988. osetio zabrinutost za sudbinu Jugoslavije. Uzrok jačanju etničkog nacionalizma našao je u “republičkom etatizmu”. Prema mišljenju Gorbačova, mnogi ljudi u Jugoslaviji vodili su računa o ovoj pretnji, ali su stavovi prema tom problemu bili veoma različiti. Predsednik Predsedništva CK SKS Slobodan Milošević, na primer, izrazio je zabrinutost zbog slabosti i neefikasnosti federalnih institucija. Srbi su većinom bili za reforme, ali za one koje nisu slabile centar, federaciju.²⁵

19 Шахназаров, *Цена свободы*, str. 103.

20 Медведев, *Распад*, str. 241.

21 Горбачев, *Жизнь и реформы*. Кн. 2, str. 384-385.

22 Горбачев, *Собрание сочинений*. Том 10, str. 59.

23 Горбачев, *Жизнь и реформы*. Кн. 2, str. 385.

24 Горбачев, *Жизнь и реформы*. Кн. 2, str. 386.

25 Горбачев, *Жизнь и реформы*. Кн. 2, str. 384.

Spolja posmatrano ovakav stav se poklapao sa stavom samog Gorbačova, koji se plašio “separatističkih tendencija” u Sovjetskom Savezu. Prema objavljenoj dokumentaciji, on nije Miloševićev stav i srpski etnički nacionalizam doživljavao kao pretnju, iako su oni bili usmereni ka jačanju pozicije Srbije i Srba u zajedničkoj Jugoslaviji, što je bilo u suprotnosti sa federalističkim načelima. Milošević je u stvari bio pristalica etatizacije i svega onoga što je karakteristično za titoistički ali i staljinistički socijalizam uz promenu izvesnih parola. Gorbačov i njegovi savetnici sasvim pogrešno su smatrali da Miloševićev stav vodi jačanju SFRJ i društvenim reformama, da je on saveznik Sovjetskog Saveza i politike perestrojke. Do kraja nisu uviđali svoju grešku, čak ni u avgustu 1991. kad je Milošević podržao pučiste u Moskvi, čija bi pobeda okončala jugoslovensku reformu, demokratizaciju i višestranačje, koji su se jedva rodili 1989/90.

Rukovodstvo KPSS, aparatni analitičari čak i slaba reformska struja i opozicija nisu imali adekvatnu sliku situacije u socijalističkim zemljama srednje Evrope. Na primer, smatrali su Praško proleće pozitivnim pokretom usmerenim ka reformi socijalizma. Nisu bili svesni uloge nacionalnog – slovačkog pitanja u Čehoslovačkoj. Ali, Hrvatsko proleće, kao i reformatorstvo i disidentstvo u nesrpskim republikama, smatrali su isključivo nacionalizmom. Osim toga, nisu shvatali da je krajem 80-ih lozinka očuvanja Jugoslavije u velikoj meri bila nacionalistička lozinka očuvanja velike Srbije, koja nije imala bilo kakve veze sa višenacionalnom federacijom i internacionalizmom. Pored toga, nisu shvatali da Milošević nije prijatelj i saveznik Sovjetskog Saveza u bilo kom obliku, ni staljinističkom niti perestrojke. Isto tako nisu shvatali sadržaj i političku usmerenost Memoranduma SANU 1986, koji je bio manifest srpskog antikomunizma i nacionalizma.²⁶

Nakon (ali ne usled!) posete Gorbačova Jugoslaviji u zemlji su stalno jačali ekonomski, politički, pravni i drugi sukobi. U tim uslovima sistem “rotacije”, tj. zamene rukovodilaca SKJ i SFRJ najvišeg nivoa koja se vršila svake godine s obzirom na njihovu pripadnost republikama i republičkim centralnim komitetima SK, uz nekakvu prividnu demokratiju, nije bio efikasan. Vodio je samo političkom intrigantstvu, korupciji i slabljenju uprave. Središta donošenja odluka i političke odgovornosti korak po korak premeštala su se u glavne gradove republika. Beograd se pretvarao u glavni grad Srbije i Srba i gubio je svoju ulogu glavnog grada Jugoslavije.

Godina 1989. bila je poslednja mirna godina u Jugoslaviji, njenom postojanju kao jedinstvene države, političkog, ekonomskog, pravnog i kulturnog prostora. Republičke skupštine (sabori), nakon prvih višestranačkih izbora 1990. godine, počele su se pretvarati u prave parlamente.

²⁶ Pojediniosti o tome vidi u knjizi: Романенко, *Между »пролетарским интернационализмом« и »славянским братством«*, str. 753-756.

Kao u ostalim socijalističkim zemljama, u Jugoslaviji je društvena struktura bila uništena. Zbog toga, kao i zbog političkih tradicija iz druge polovine 19. i prve polovine 20. veka, političko grupisanje, i to u većoj meri nego u Austrougarskoj i Kraljevini Jugoslaviji, temeljilo se isključivo na etničkoj pripadnosti i nacionalnim programima, a ne na društvenim interesima i političkim ideologijama. Uništen u doba socijalizma, društveni sistem nije bio uspostavljen. Osim toga, treba uzeti u obzir da se društveni život u južnom delu srednje Evrope bitno razlikovao od onog u zemljama zapadne Evrope i Sovjetskog Saveza. Mnogi narodi koji su živeli zajedno i bili izmešani često nisu imali svoj "čisti" etnički prostor. Do kraja 19. veka nisu imali ni svoju državnost. Zbog toga se društveni pokreti formiraju i razvijaju uglavnom u obliku narodnih a ne društveno-političkih pokreta. A spoljni svet oni su posmatrali prvenstveno u etničkim kategorijama. Stanovništvo je etničku zajednicu doživljavalo isključivo kao jedinstveni element politike i prava. Nacionalna ideologija, uključujući i elemente agresivnog nacionalizma, doživljavana je kao jedinstvena alternativa omrznutom komunizmu kao političkom sistemu, ideologiji, zajedničkoj državi i konceptu "rešenja" nacionalnog pitanja.

Politička borba često se pretvarala u nacionalnu, što se videlo po rezultatima prvih slobodnih višestranačkih izbora 1990. i po sudbini republika-država. Većina birača uglavnom je glasala za nacionalne, a ne za ideološke stranke.

Nove stranke su se formirale i uspostavljale s obzirom na četiri osnovna tipa ideologije – konzervativizam, liberalizam, socijalnu demokratiju i radikalizam.²⁷ Svaki od njih imao je svoj odnos prema etničkom nacionalizmu i načinu "uvrštavanja" u ideologiju i masovnu svest.

Tipovi ideologije razvijali su se u etapama. Prvo, to su bili klubovi intelektualaca s jedne strane i masovni mitinzi, s druge. U drugoj etapi nikle su pojedine vrste grupacija ili društava, koja su se ponekad okupljala oko nekog lista ili časopisa. I tek nakon toga počele su se formirati prave ideološke stranke. Svakako, nisu sve te "stranke" naišle na masovni odjek i obuhvatale barem relativno brojno članstvo. Neke su ostale na nivou grupice pripadnika i uskoro nestale.

Osim toga, treba reći da su neke stranke nasledile različite vrste narodnih programa iz razdoblja s kraja 19. i prve polovine 20. veka. Druge su predstavljale moderne ideologije s kraja 20. veka. Najzad, stranke trećeg tipa nikle su kao rezultat političke i ideološke mimikrije bivših republičkih Saveza komunista. SKJ se raspao i od opštedržavne institucije i dela državnog aparata (pokušavali su sačuvati svoj položaj i funkciju) pretvorio se u niz odvojenih stranaka u okvirima pojedinih republika, izgubivši svoju prethodnu funkciju. Samo Milošević i njegove

27 *Koga voliti? Programi političkih strank in list na spobladinskih volitvah v Sloveniji; Milardović, Nove stranke Hrvatske; Lazarević, Stranke u Jugoslaviji; Letica, Četvrta Jugoslavija; Словения. Путь к самостоятельности. Документы*, str. 293-301.

pristalice u Crnoj Gori uspjeli su sačuvati položaj i funkciju svojih preimenovanih partija, koje se nisu pretvorile u građanske stranke. S druge strane, kasnije tokom devedesetih godina, HDZ u Hrvatskoj i tri stranke u BiH sa funkcionalnog gledišta ponovile su ulogu SKJ kada je reč o samim strankama ali i partijama, državnim institucijama. Međutim, u Hrvatskoj i BiH u znatnoj meri došlo je do promene političke klase.

U višenacionalnoj sredini novostvorene stranke često su se pretvarale u stranke-pokrete kao što su HDZ u Hrvatskoj, SDA, SDS i HDZ u BiH. U Sloveniji se DEMOS nije pretvorio ni u jedinstvenu stranku, niti u pokret. Nije postao ni državna institucija i veoma brzo se raspao nakon pobjede na izborima 1990.

Do 1988/89. u jednopartijskom sistemu nije se stvorio sloj, krug profesionalnih političara. Nije bilo političara, jer nije bilo politike. Nije se formirala demokratska politička kultura koja nije bila prisutna ni u Austrougarskoj i Srbiji, ni u Kraljevini Jugoslaviji, niti u socijalističkoj Jugoslaviji. Liberalna struja u izbeglištvu isto tako nije bila jaka i brojna. Stavovi znatnog dela opozicionih elemenata sistemskog reformatorstva i vansistemskih organizacija u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, BiH, Makedoniji i Crnoj Gori bili su povezani pre svega sa nacionalnim tradicijama iz prošlosti.

U političkim naukama i istoriografiji vode se diskusije o datumu raspada SFRJ. Neki stručnjaci smatraju da se ona raspala 1992. godine. Oni dovode u vezu raspad zajedničke države s početkom rata u BiH, kao i s konačnim prekidom veza i kontakata između bivših republika.²⁸ Ima i onih koji misle da je do kraja SFRJ došlo 1991, nakon rata u Sloveniji, početka rata u Hrvatskoj kao i stvarnog raspada federalnih organa. Ali, prema našem mišljenju, prava SFRJ kao jedinstvena država završila je svoj put upravo 1990, jer je te godine nestao zajednički politički, ekonomski i pravni prostor. Godine 1990. unapred je odlučena sudbina SFRJ kao i same ideje o zajedničkoj državi Južnih Slovena. Istorijski procesi započeti 1990. pa sve do 1992. došli su do svog logičnog i prirodnog završetka.²⁹

SKJ je 22. januara 1990. na XIV (vanrednom) kongresu de fakto nestao. Posle toga republički SK počeli su se pretvarati u samostalne republičke stranke. Svaka stranka-naslednica SKJ imala je svoje specifične crte i sve samostalnije funkcionisala u skladu sa prilikama u svakoj republici. Zajedničko svim tim SK bila je zamena u nazivu – odrednicu “komunistički” zamenio je pojam “socijalistički”. To je bio simbolički prekid sa tradicijom Tita kao i s iskustvom Sovjetskog Saveza, “diktature

28 Vidi: Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 379-418; Goldstein, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*; Šestak et al., *Dějiny jihoslovanských zemí*, str. 558-582; Djordjević, *The Yugoslav Phenomenon*, str. 341-342; Friedman, *The Bosnian Muslims*; Garde, *Život i smrt Jugoslavije*; Tanner, *Croatia. A Nation Faged in War*; Романенко, *Югославия, Россия и «славянская идея»*, str. 401-509 i sl.

29 O događajima 1989-1991. npr. vidi: *Slovenska kronika XX. stoletja. 1941-1995*; Kovačević, Dajić, *Hronologija jugoslavenske krize 1942-1993. godine; Kronologija rata. Hrvatska. Bosna I Hercegovina*; Габрич, Чепич, *Очерк развития словесной государственности*, str. 72-73.

proletarijata”, inače “povratak Evropi” – socijaldemokratiji koju su Tito, kao i sovjetsko rukovodstvo, smatrali revizionističkom strujom. Međutim, na čelu ovih “reformisanih” stranaka u republikama koje su težile nezavisnosti, našli su se vrlo različiti lideri i grupacije. Njihova politika i ideologija, kao i dubina reformisanja, veoma su se razlikovale.

Republički SK ne smeju se smatrati političkim strankama pre raspada SKJ i zvaničnog proglašenja višestranačja u pojedinim republikama. Isto tako, partijski funkcioneri nisu bili pravi političari. Sa ovog gledišta SKJ možemo uporediti sa KPSS – postojanje jedinstvene države prouzrokovano je postojanjem jedinstvene partije.

Jedan od najistaknutijih događaja u SFRJ smatra se završetak formiranja principijelno novog političkog sistema, višestranačja – što se dogodilo 1990. godine, ali ne u okviru cele države već u pojedinim republikama. Propali su pokušaji formiranja liberalne, centralističko-konzervativne i reformatorske stranke. Posle raspada SKJ različite struje u različitim republikama pokušale su uspostaviti novu ideologiju jugoslovenstva osnivanjem sledećih stranaka: Ujedinjenje za jugoslovensku inicijativu (UJDI) (koja se nije pretvorila u pravu stranku), Savez reformskih snaga šefa SIV Jugoslavije Ante Markovića (izgubila sve izbore u kojima je učestvovala 1990) i Savez komunista – Pokret za Jugoslaviju. Ova poslednja predstavljala je “pritisak grupa” koju je iskorišćavao novostvoreni režim Slobodana Miloševića. Jer ideja jugoslovenstva u bilo kojem obliku u tom trenutku nije mogla više dobiti podršku ni u kojoj društvenoj ili etnonacionalnoj sredini. Komunizam je bio diskreditovan i kao društveni koncept i kao koncept međunacionalnih odnosa.³⁰

Osim toga, 28. juna 1990. skupština SFRJ zauvek je odložila usvajanje zakona o strankama, što je onemogućilo višestranačke izbore za savezni parlament. Prvi višestranački izbori održani su 8. aprila 1990. u Sloveniji. U skupštini koja se istog dana pretvorila u parlament većinu glasova dobila je opoziciona nacionalno-liberalna koalicija DEMOS, ali za predsednika je izabran harizmatični političar, bivši komunista Milan Kučan. Na višestranačkim izborima u Hrvatskoj 22. aprila i 6. maja pobedio je HDZ čiji je vođa Franjo Tuđman bio izabran za predsednika Predsedništva Hrvatske, de fakto za predsednika republike. Kao u Sloveniji, i u Hrvatskoj su na parlamentarnim izborima izgubili reform-komunisti (Stranka društvenih promjena – SDP sa bivšim sekretarom SKH Ivicom Račanom na čelu.) Jedanaestog novembra izbore je dobila opozicija u Makedoniji, a 18. novembra tri opozicione narodne stranke u BiH – SDA, SDS i HDZ. Inače, stvorili su se uslovi za sukob. Na tim izborima izgubili su i bivši komunisti i jugoslovenski orijentisana Markovićeva stranka.

30 O tome i nekim drugim aspektima npr. vidi: *Srpska strana rata*, str. 447-580 (članci Vojina Dimitrijevića, Maje Obradović, Dubravke Stojanović, Bojane Šušak, Miroslava Hadića).

Najzad, 9. decembra na izborima u Srbiji pobedila je Miloševićeva SPS (bivša SKS) i u Crnoj Gori DPS (bivši SK CG), njegovi saveznici. Srpska opozicija izgubila je izbore iz više razloga – zbog programske i organizacione rasepkanosti, različitih stavova prema strategiji i taktici. Osim toga, većina mas-medija, uključujući televiziju, kao i državni aparat, nalazili su se u Miloševićevim rukama i rukama njegovih pristalica. Za razliku od većine republika, u Srbiji i Crnoj Gori nije došlo do prave promene političke klase i temeljne reforme političkog sistema.

Višenacionalna Jugoslavija nije mogla postojati kao demokratski višestranački sistem. Prema istorijskoj tradiciji političkih stranaka Južnih Slovena u Austrougarskoj i Kraljevini SHS – u Jugoslaviji one su se formirale pre svega kao etnonacionalne, a ne kao društveno-političke organizacije. One su bile delovi narodnog pokreta usmerenog prema narodnom samoodređenju. Višestranačje je nastalo isključivo u okviru republika, a ne cele države. Opštejugoslovenska je bila samo partija – SKJ, ni u periodu od 19. veka do sredine 20. stoleća, niti krajem 80-ih godina nije se uspela stvoriti opštejugoslovenska višenacionalna stranka – ni centralistička niti federalistička. Inače, nije došlo do stvaranja građanskih organizacija koje su bile u stanju da nadomeste SKJ i čiji je cilj bilo sačuvati zajedničku višenacionalnu državu. To nije bilo moguće sa gledišta funkcionisanja jedinstvene strukture niti zbog nacionalnih osećanja i društvenog raspoloženja.

Nakon izbora 1990. u republikama je postalo sasvim jasno da Socijalistička federativna republika Jugoslavija više ne postoji, jer je jedinstveni politički sistem definitivno nestao. Svaka republika je dobila svoje političke sisteme i svoje centre vlasti odvojene od Beograda. Beograd nije bio u stanju politički i ekonomski nametnuti opštedržavno rešenje. Miloševiću su ostale samo dve mogućnosti: priznati postojeću realnost ili iskoristiti vojsku.

Puč u Sovjetskom Savezu 19.-22. avgusta 1991. bio je presudan ne samo za postojeće režime u dve zemlje, već i za sudbinu komunizma kao ideologije, političke prakse i svetskog pokreta.³¹ Bude li Kadijević došao u Moskvu u julu ili avgustu 1991, mogao bi računati na podršku Miloševićevim planovima državnog udara, jer je tada JNA već bila izgubila rat u Sloveniji i Beograd je imao “dokaz” pretnje “nacionalizma i separatizma”. Gorbačov i kolektivno rukovodstvo SKJ/SFRJ u istom trenutku bili su prisiljeni da biraju između SSSR/SFRJ i demokratije, između državnog integriteta i reformi.

31 Романенко, *Между «пролетарским интернационализмом» и «славянским братством»*, стр. 772-805.

IZVORI I LITERATURA

- Bergant, Zvonko. *Slovenski klasični liberalizem : idejno-politični značaj slovenskega liberalizma letih 1891-1921*. Ljubljana : Nova revija, 2000.
- Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb : Golden Marketing, 1999.
- Брутенц К.Н. *Несбывшееся. Неравнодушные заметки о перестройке*. Москва, 2005.
- Čipek, Tihomir, Matković, Stjepan. *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina : 1842.-1914*. Zagreb : Disput, 2006.
- Черняев, Анатолий С. *Шесть лет с Горбачевым. По дневниковым записям*. Москва, 1993.
- Djordjević, Dimitrije. The Yugoslav Phenomenon. V: Held, Josef (ur.). *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century*. New York : Columbia University Press, str. 306-344.
- XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля - 6 марта 1986 года. Стенографический отчет. Том 1*. Москва, 1986.
- Friedman, Francine. *The Bosnian Muslims : Denial of a Nation*. Boulder, Co. : Westview Press, 1996.
- Габрич, Алеш, Чепич, Зденко. *Очерк развития словесной государственности (1941-1991). Словения. Путь к самостоятельности. Документы*. Москва, 2001, str. 55-78.
- Garde, Paul. *Život i smrt Jugoslavije*. Zagreb : Ceres ; Mostar : Ziral, 1996.
- Goldstein, Ivo. *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*. Zagreb : Novi Liber, 2010.
- Горбачев, Михаил С. *Собрание сочинений. Том 10*. Москва, 2009.
- Горбачев, Михаил С. *Жизнь и реформы. Книга. 2*. Москва : Издательство "Новости", 1995.
- Imamović, Enver [et al.]. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*. Sarajevo, Bosanski kulturni centar, 1998.
- Imamović, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo : Bošnjačka zajednica kulture Preporod, 1998.
- Koga voliti? Programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji*. Ljubljana : Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj 1990;
- Kovačević, Slobodanka, Dajić, Putnik. *Hronologija jugoslavenske krize 1942-1993. godine*. Beograd : Institut za evropske studije, 1994.
- Крестић Василије, Љушић Радош. *Програми и статутни српских политичких странака до 1918. године*. Београд : Књижевне новине, 1991.

Kronologija rata : agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Zagreb : Hrvatski informativni centar, 1998.

Lazarević, Milan (ur.). *Stranke u Jugoslaviji.* Beograd : Tanjug, 1990.

Letica, Slaven. *Četvrta Jugoslavija.* Zagreb : Centar za informacije i publicitet, 1989.

Медведев В.А. *Распад. Как он назревал в «мировой системе социализма».* Москва, 1994.

Milardović, Anđelko. *Nove stranke Hrvatske : zbirka dokumenata novog višestranačkog izbornog sustava Hrvatske u 1990. godini.* Bilje : Izdavačko trgovačko poduzeće Baranja, 1990.

Nikolić, Miodrag. *Informboro : zv. 2.* Zagreb : Centar za informacije i publicitet, 1989.

Perovšek, Jurij. *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929).* Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 1998.

Pirjevec, Jože. *Jugoslavija : nastanek, razvoj, ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije.* Koper : Lipa, 1995.

Романенко, Сергей А. «Хорватская весна» и советско-югославские отношения на рубеже 1976-1970-х гг. Национализм или реформа социализма? V: *Средняя Европа. Межнациональные и межгосударственные отношения. XII– XX вв. Сборник памяти Т.М. Исламова.* СПб.: Алетея, 2009, str. 408-436.

Романенко, Сергей А. *Югославия: История возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств. Национальное самоопределение народов Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX-XX вв.* Москва, 2000.

Романенко, Сергей А. *Югославия, Россия и «славянская идея». Вторая половина XIX – начало XXI в.* Москва, 2002.

Романенко, Сергей А. *Между «пролетарским интернационализмом» и «славянским братством». Российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе. От начала XX в. до 1991 г.* Москва, 2011.

Словения. Путь к самостоятельности. Документы. Москва, 2001.

Slovenska kronika XX. stoletja 1941-1995. Ljubljana : Nova revija, 1997.

Srpska strana rata : trauma i katarza u istorijskom pamćenju. (Priredio: Nebojša Popov). Beograd : Republika, 1996.

Stančić, Nikša. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću.* Zagreb : Barbat, 2002.

Шахназаров, Георгий Х. *Цена свободы. Реформация Горбачева глазами его помощника.* Москва : Зевс, 1993.

Šestak, Miroslav [et al.]. *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha : Lidové noviny, 1998

Tanner, Marcus. *Croatia : A Nation Forged in War*. New Haven, London : Yale University Press, 2001.

Улунян, Артем А. *Коминтерн и геополитика: балканский рубеж. 1919-1938*. М.: Институт всеобщей истории РАН, 1997.

Визит Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева в Социалистическую федеративную Республику Югославию: 14-18 марта 1988 года: документы и материалы.